

„Moștenirea” lui Ovidiu Bîrlea într-un roman-muzeu

Georgeta ORIAN

Romanul *Șteampuri fără apă* este romanul unui folclorist de excepție, scris cu instrumentele celui care s-a născut într-o zonă folclorică de mare complexitate, a cules, a sistematizat, a interpretat materialul folcloric, a elaborat o metodologie a cercetării științifice a acestuia, deci cu instrumentele unui specialist. Cartea se constituie într-o monografie etno-folclorică, dar are și atribute de roman realist-istoric. Un student „isteț” ar putea face o adevărată „cercetare de teren” numai prin simplul gest al scoaterii acestei cărți din raftul bibliotecii: la o lungime de braț se află o lume zugrăvită aievea, până la detaliu. Ca material didactic, romanul ar putea folosi la dialectologie, lingvistică, istorie și istoria limbii, stilistică, etnologie-etnografie-antropologie, istoria artei și a mentalităților, sociologie, dar mai ales, desigur, la folclor. Oferta interdisciplinară a acestui volum se constituie într-o carte de vizită și într-o emblemă a ardelenismului nealterat, „moștenire” pe care Ovidiu Bîrlea¹ a lăsat-o spre păstrare într-un roman cu atribute de „muzeu”.

Romanul² valorifică o întâmplare reală: în 1886, un grup de mineri din zona Bucium atacă locuința arendașului străin al minei „Petru și Pavel”, crezându-se

¹ Folclorist și prozator, Ovidiu Bîrlea s-a născut la 13 august 1917 în satul Bîrlești, comuna Mogoș, din județul Alba. Urmează școala primară în satul natal (1924-1928), gimnaziul la Baia de Arieș (1928-1929), apoi Liceul Militar din Târgu-Mureș (1929-1937). Studiază filologia la Universitatea din București (1937-1942), apoi este cercetător la Institutul de Folclor din București (1949-1969), unde conduce secția literară. Moare la 7 ianuarie 1990 la Cluj-Napoca.

Într-o privire diacronică asupra istoriei folcloristicii românești, alături de nume sonore (ca Vasile Alecsandri, Bogdan Petriceicu Hasdeu, Petre Ispirescu, întemeietori fără a fi folcloriști) sau nume rezervate mai degrabă celor familiarizați cu folclorul, etnologia și alte discipline înrudite (Simion Florea Marian, Ovid Densusianu, Tache Papahagi, Ion Diaconu, I. A. Candrea, I. C. Chițimia, D. Caracostea, Petru Caraman, Ion Mușlea, Ion Ghinoiu, Mihai Pop, Pavel Ruxăndoiu, Gheorghe Pavelescu, Gheorghe Vrabie etc.), numele lui Ovidiu Bîrlea își găsește un loc binemeritat, prin preeminența operei, respectiv a contribuției sale la emanciparea acestei științe în România. Reprezentant al unei noi generații, Ovidiu Bîrlea continuă opera lui D. Caracostea (definitivează și publică, după moartea acestuia, *Problemele tipologiei folclorice*, 1971) și Ion Mușlea (definitivează și publică *Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hasdeu*, 1970). Opera: *Antologie de proză populară epică* (I-III, 1966), *Poveștile lui Creangă* (1967), *Metoda de cercetare a folclorului* (1969), *Istoria folcloristicii românești* (1974, Premiul „B. P. Hasdeu” al Academiei Române), *Mică enciclopedie a poveștilor românești* (1976), *Poetică folclorică* (1979), *Folclorul românesc* (I-II, 1981-1983), *Eseu despre dansul popular românesc* (1982). Alte scrieri: *Urme pe piatră* (proză, 1974), *Șteampuri fără apă* (roman, 1979); *Efigii* (memorialistică-portrete, 1987), *Drumul de pe urmă* (roman, 1999) etc. Cf. Datcu 1998: 79-81.

² Ovidiu Bîrlea, *Șteampuri fără apă*, roman, [București], Editura Cartea Românească, 1979, 374 p. Notă: Toate citatele sunt extrase din această ediție. Pentru a facilita lectura, nu am mai operat trimiterile (foarte numeroase) la pagină. Structura romanului: PARTEA ÎNTÂI: *Pecuniae obediunt omnia*

inițial că mobilul acțiunii era jaful. În urma unei anchete desfășurate de autorități, se conturează tot mai clar ideea că era vorba despre o revoltă care ar fi putut avea urmări majore: minerii voiau de fapt să fure actele oficiale, deoarece se temeau că în scurt timp vor ajunge din nou slugi la „străini”. Procesul, desfășurat la Alba Iulia, se soldează cu ani grei de temniță la Gherla și Aiud, pentru participanții la revoltă. Evenimentul, relatat pe larg în presa vremii, a constituit obiect de interes pentru istorici, pe de-o parte, și pe de altă parte, a dat naștere unui puternic filon de folclor local, generând o „baladă” care circulă în câteva variante³. Ovidiu Bîrlea preia chiar numele unor personaje reale, certificând prin aceasta caracterul de document al narațiunii sale. De altfel, romanul a fost perceput și ca un gest de reabilitare a memoriei celor implicați⁴.

Nivelul prim de lectură este puternic susținut de partitura etnografică pe care autorul nici măcar nu intenționează să o camufleze în vreun fel. La acest palier secund al cărții ne raportăm, în încercarea de a demonstra maniera elegantă în care un veritabil om de știință a înțeles să „depoziteze” o cantitate considerabilă de material etnografic și folcloric, pentru a-l salva de la uitare.

O serie de *toponime* fixează lumea fizică a romanului: Muntele sau Piatra Nigârleasa, creasta Corabia, Muntele Cetărăul, zis și Colțul Pietrii, Măgura Citera,

(Rabelais) (13 capitole); PARTEA A DOUA: *Mortis initium amor* (Angel Ganivet) (12 capitole); EPILOG.

În legătură cu titlul romanului, inspirat ales pentru a rămâne în memorie, ar fi interesant de reținut o „mărturie” a scriitorului, consemnată de un cercetător local: „Romanul acesta, eu aș fi dorit să aibă titlul *Valea Nigârlesii*, căci întâmplările povestite aici sunt legate de această vale, dominată de vârful Corăbiei, cel încărcat de aur. În ea se varsă Pârâul Vărsarului, Pârâul Zuzului, Valea lui Ștefan și oamenii aceștia au pățimit, încercând să-și apere «iosagul». Am dedicat cartea memoriei mamei mele, Maria, născută Costinaș, și căsătorită apoi cu șpilărul din Mogoș Mămăligani. Scriitorul Radu Ciobanu, după lecturarea cărții, a propus să i se dea titlul *Întunericul galben*. Mi s-a părut prea metaforic, deși avea mare adâncime ca sensuri. [...] Marin Preda a fost cel care a venit cu sugestia să-i dăm titlul *Șteampuri fără apă*. Tot el a fost cel care a stabilit tirajul la 10000 de exemplare. Mi-a spus că mai multe nu poate. De fapt, fără sprijinul lui Marin Preda, romanul nu ar fi apărut. Mi-a spus că a avut ca suport în susținerea publicării cărții o lege apărută în urmă cu un an, prin care foștii proprietari de șteampuri sau cei care știau zone în care apele aduc nisipuri cu conținut aurifer au dreptul să-l exploateze cu condiția de a preda întreaga cantitate la Banca Națională. Până la urmă, legea s-a dovedit a fi o «găselniță» a securității pentru a recupera și ultimele cantități de aur rămase la cetățeni. [...] După apariția romanului și epuizarea lui rapidă, Marin Preda a venit cu sugestia de a scrie volumul doi, la care eu i-a replicat că acum aș putea scrie foarte bine un roman intitulat *Apă fără șteampuri*.” Apud. Voicu Ioan Macaveiu, *L-am cunoscut pe Ovidiu Bîrlea*, în „Discobolul”, serie nouă, nr. 121-122-123 (126-127-128)/ian.-febr.-mart. 2008, pp. 239-250.

³ În cartea *Aurarii din Buciumăneasa Apusenilor în literatură*, este prezentat integral textul baladei *Verșul* (sau *Versul*) *Buciumanilor*, respectiv cea mai recentă variantă cunoscută, consemnată de un descendent al unuia dintre participanții la evenimente. Tot aici, opinii ale istoricilor Dimitrie Braharu și Mihai Triteanu asupra genezei baladei și ariei de răspândire, comparații între variantele cunoscute etc. Informațiile adunate de autorul volumului clarifică legătura dintre evenimentul discutat în paginile „Gazetei de Transilvania” și „Tribunei”, prin martie 1886, și romanul lui Ovidiu Bîrlea, care pornește de la baladă ca de la un punct de reper absolut autentic. Cf. Macaveiu 2003: 30-46.

⁴ În câteva pagini memorialistice, o nepoată a scriitorului face o trimitere exactă: „acesta a fost mobilul scrierii romanului *Șteampuri fără apă*, de a reabilita memoria celor ce-au pierit prin închisori, unul din ei (Candinu Anii) fusese primul soț al bunicii sale, Samfiruța. Pentru acest roman s-a documentat zeci de ani. E cartea de care s-a bucurat cel mai mult și care i-a adus cea mai mare satisfacție.” Apud. Doina Blaga, *Ovidiu Bîrlea, prozator realist*, în „Discobolul”, serie nouă, nr. 121-122-123 (126-127-128)/ian.-febr.-mart. 2008, pp. 251-261.

Dealul Conțului, Dealul Târnicuța, Dealul Băilor din Șasa, Curmătură, Valea Nigârlesii, Arieșul, Valea lui Ștefan, Părăul Vărsarului, Valea Stălnișoara, Părăul Zuzului, Valea Abruzelului, Șipotul Crâșnicului, Valea Dosului, Valea Mureșului, Gura Cerbului, Șesul numit Groși, Vâlcoi, Sohodol, satele Poieni, Bucium, Mogoș, orașele Abrud, Zlatna sau „Zlamna”, Blaj și Alba Iulia etc.

Personajele sunt buciumani și mogoșeni, oameni de-ai locului, dar și străini. Țupu este cel care ne introduce în lumea romanului, într-o manieră aproape balzaciană: „Pe la începutul lui mai 1884, într-o sâmbătă dimineața, Țupu trecea prin pădurea de sub Nigârleasa să iasă la Curmătură.” „Stăpânirea” (sau *străinul*) e reprezentată de Lukács László, proprietarul minei „S. Petrus et Paulus”, de jandarmi și de figurile din „justiție”, al căror discurs trebuie tradus în românește. Intelighenția rurală se alcătuiește din personaje ca: popa Ioan Ianc (care citește „Telegraful român” și „Tribuna” ca să afle „cum mai umblă lumea” și combină graiul buciuman cu modernisme gen „pur și simplaminte mă scoate din nervi”, „dumneata știi ceva rezolut?”, „să nu uitați ce v-am recomandat”, „am mare necesitate să vorbim împreună”, „am să te caut anumit când voi ajunge la ceva mai rezolut în problemă”), învățătorul George Lupu „de prin părțile Bradului, care abia terminase *preparadia* din Sibiu”, învățătorul Ion Cojoc „din fundul Mogoșului” (care își presară conversația cu latinisme, „*Servus, collega eminens!*”, „*Morbus senectutis*”, „*Juventuti omnia facere*”, „*Vivant saltatores et semper sint in flores!*”, explicând că: „noi la gimnaziul din Blaj făceam cele mai multe cursuri în latină, asta înainte de revoluția din '48 [...] pe deasupra e și limba strămoșilor noștri”). Discuțiile importante se țin la Crâșma lui Șușuc (care are un tic verbal: „Mă, cum îi zâsa!”), iar din aceeași arie, a locului „privilegiat” de întâlnire, mai face parte și cârciumarul Șandru lui Mendăl. Lumea romanului e populată de figuri ca: Vârtolomei, „țiganul care face coveți și tarnițe”, Haștileana și Truț, lăutari țigani, ceterașul Țandilă, Cula Șteartului („obărhoman” la „Baia domnilor”), Noanea al Todorichii, straja de la baie, Candinu lui Tioncuț, Macaria lui Cocan, Papau, Păpăruț, Șuntel și Duba, „ștemparii” popii, Piștuț, poreclit Marton, Pupurel, Irimia Cheșchii (venit nu se știe de unde, un străin, după cum reiese și din înfățișarea lui: „de sub pălăria cu vârf tuguiaț și turtit în trei muchii, cu marginea dindărăt răsfrântă, ieșeau pletele surii, crescute cum se nimerise, cum nu purtau ceilalți buciumani”), feciori (Mionuț, Oanea Lupului, Șandruțu Lupului, Laia Prații, Moisea Gheorghiciei) și fete (Linuța Bărnoaiei, Chiva Plăcintii, Sofica Boarului, Linuța Crâșnicului, Veronica Noanii), precum și necesarele figuri feminine care secondează bărbații mai sus menționați (Ievuța lui Culă, Linuța lui Șandru lui Mendăl, Vîrvara, Bărnoaia sau boba Chiva, Salvina lui Candin, Chiva Cutii, Ievuța lui Piștuț) etc. Prin nume, personajele conturează „neamul”, structura ramificată și complexă care susține comunitatea rurală conferindu-i sens și semnificație. Fiecare este „al/ a cuiua”, deci o dată cu numele se stabilește deja un prim nivel al identității persoanei.

Se poate lesne stabili *tipul de habitat*, deoarece ni se precizează că satul Poieni are „casele înșiruite ca mărgelele pe o ață pe firele vâlcelelor ce se strâneau în valea Nigârlesii”. Detaliile care țin de *amenajarea locuinței și a spațiului domestic* sunt generoase: „casa de lemn era pusă în lungul coastei pe o pivniță de zid [...] curtea împrejmuită cu un palanc de scânduri [...] sub târnaț lângă ușa pivniței”, „odaia de clocărit, iar iarna chiar de dormit”, pe fondul altor elemente de decor rustic: „un

șipot de brad muced își târâia apa într-un vâlău prins de mușchi pe unde nu-l bătea soarele”. Arhitectura rurală este unitară și respectă specificul zonei:

Casele se înșirau cu curțile alăturate, din bârne sure ori negre ridicate pe ziduri, și cu șindrila înnegrită de fum. Ferestrele, de două-trei palme, aveau zăbrele cu arcuri încovoiate în chipul unor frunze cu loburile răsfrânte în lături, și dindărătul lor mijecau glaste cu flori roșii, portocalii sau vinete.

Casa lui Cula Ștearțului este „o casă mai nouă. Din bârne lungi și subțiri, alcătuită din două aripi săltate pe un zid nu prea înalt, cu trei odăi și un cuptor în capăt, fiind pe atunci cea mai arătoasă de pe Valea Nigârlesii”. Casa lui Candinu lui Tioncuț este veche:

de pe treptele de lespezi mari sui ai în târnațul străjuit de stâlpi cizelați cu barda și din loc în loc cu gătuiri rotunde, iar sus la grindă se lărgeau prin cele două bocuri arcuite, adăugate de o parte și de alta. Ferestrele mici, de vreo două șchioape, erau prinse de două rânduri de gratii înflorate ce se încrucișau. În fundul târnațului era cuptorul de pâine, acoperit cu un rând de scânduri vârate cu un capăt sub streășina casei. Două uși dădeau în cele două odăi, una mai mică, tinda în care ședeau, cealaltă mai mare, în care țineau ce era mai de preț.

Apare și elementul diferențiat, deoarece casa lui popa Ianc „era peste măsură de mare și nu semăna cu nici una din Bucium. Clădită cu două etaje, din piatră și cărămidă, nu avea târnaț și se arăta rece și mohorâtă, părând mai degrabă un fel de cazarmă. Ferestrele regulate, multele ochiuri, priveau lumea cu indiferența celor de la casele săsești de prin unele târguri ardelenene.”

Spațiul domestic este definit de o mulțime de obiecte de interior, fie cu valoare practică, fie estetică: „blid de lemn”, „sălărița”, „măsărița”, „covata”, „ciubărul”, „ghioaba” prin bucătărie, „plocadele și tarnița” pentru cal, „gromovnicul”, „un ceas mare de perete, de care atârnav două lanțuri groase, în capete cu doi știuleți de fier”, iar în camera cea bună, de obicei, „două icoane mari, înconjurate de trei părți de două ștergere lungi, din bumbac alb cusut cu arnici negru și roșu pe la capete, înfățișau pe Isus și pe Maica Domnului. Amândoi purtau cămăși roșii și pe deasupra câte o haină albastră, iar capetele le erau înconjurate de două nimburi de culoarea aurului ce străluceau pe fondul întunecat al tabloului. Pe piept aveau zugrăvită câte o inimă aurie, străpunsă de o săgeată neagră pe vârful căreia mai stăruiau câțiva picuri de sânge și amândoi țineau câte o mână îndoită pe piept, arătând cu degetele subțiri și lungi spre partea cea mai îndurerată a ființei lor care sângera pentru omenire”.

Unitățile de măsură poartă același specific: „două *berbințe* cu vin”, „șase ferii de vin”⁵, o „fele” de rachiu (la cărciumă), „un bolf cât un bruş de mămăligă” etc.

⁵ În legătură cu prezența din abundență a vinului în viața băieșilor, un nepot al scriitorului relatează un fapt inedit: „... relatarea lui legată de «travaliu» îndelungat în scrierea romanului *Șteampuri fără apă*, dintr-o lipsă de inspirație, în curgerea scrisului. Simțea că nu-i ieșea ceea ce ar fi dorit, în conformitate cu exigențele sale. După ce romanul a primit contur, cei de la Editura Minerva întârziu să-l aducă la lumina tiparului, de aceea l-a retras și l-a dus la Editura Cartea Românească, a cărui director era Marin Preda. Autorul *Moromeșilor* a avut curiozitatea să parcurgă manuscrisul. Acesta face o remarcă: «Ovidiule, mult vin curge prin romanul tău», la care i-a răspuns în felul următor: «Buciumanii mineri, cei care scormonesc în măruntaile pământului, se bucură când scapă de primejdiile adâncului și-și ostioiesc firea cu un pahar de vin din cel bun adus la Bucium de peste deal, de la Țalna, Cricău sau Șard.» După câte știu eu, în Bucium-Poieni, înainte de război erau nouă crășme,

Detalii referitoare la *hrana* populației sunt cele de genul „pâinea [pita] începută, [...] o halcă de slănină afumată [...], două cepe roșii”, „pită, caș și slănină afumată”, „când să îmbuce, își aduse aminte de ceva, ieși și se întoarse cu o sticlă cu două păhărele”, „sparse trei ouă într-un blid, le bleotăcări cu furculița până ce se făcu o muruială galbenă și le vărsă peste slănină”, „cocoroada [cu] umplutura gălbuie, din făină de mălai, smântână, caș dulce și mărar” etc.

Cât privește *îmbrăcămintea*, femeile poartă „chișchineu” sau „broboada înnodată la spate” atunci când lucrează. *Portul popular* feminin de sărbătoare, „ca la Paști” se compune din „poale albe ce foșneau la tot pasul, unduindu-se ca purtate de vânt, [...] pieptar cusut cu flori multe, negre și roșii, [...] cămașă cu mâneci largi, gătuite din jos de cot, sfârșindu-se cu un guler înflorat cu negru. Zadia îngustă, învârstată cu portocaliu, roșu și negru [...], perpeta neagră din față, de mătăasă grea, cu tivituri de fir pe mijloc și margini, domolea văpaia albului ce se revârsa de la cămașă și poale.” Bărbații au ținuta de lucru („haine de băt, pline de muruială gălbuie; cioarecii de lână, peticiți cu piele la genunchi, se pierdeau în niște colțoni de lână, cândva albă, ce sfârșeau în opincile gurguiate în care se zăreau obielele de pănură groasă, înfășurate în jurul piciorului. Un laibăr soios, peticit în coate, acoperea o cămașă albă cu flori negre la gât și piept”) și cea de sărbătoare sau de oraș („hainele cele bune, cum făceau toți buciumanii când se duceau la oraș. [...] o cămașă cu flori negre cusute cu arnici la guler, piept și mâneci, [...] cioarecii cei cu șnur albastru pe la cusături și tivituri, [...] cizmele negre cu tureacul știrbit dinainte în formă de v, [...] chimirul lat de-o palmă, plin de tivituri galbene, negre și roșii, iar pe deasupra un laibăr alb de bumbac țesut în război ca să fie mai des. [...] pălăria cea nouă de *barșon*, înfășurată cu trei trese de mătăse galbenă, cum purtau buciumanii numai în sărbători”). Popa Ianc se distinge oarecum (nici casa lui nu e ca a celorlalți), pentru că ne-am aștepta la veșminte preoțești: „cizmele grele de iuft gros, îmbrăcate cu măsele de fier, din care ieșeau cioarecii albi cu șnur albastru, căci se purta buciumānește, cu cămașă cu forme și cu pieptar cusut de sucite, iar pe deasupra un laibăr alb.”

Ocupația specifică zonei generează o terminologie derivată din câteva cuvinte de bază: „baie” („băieș”, „a băi”, „băit”, „băișag”), „șteamp” („ștempar”), „râznă” („râznariu”), „holoangări” („băieși săraci, care scoteau aurul din nisipul văilor, rămas al nimănu și al tuturor”) etc., dar și o anumită ierarhie („homan”, „obărhoman”). De altfel, încă de la primele rânduri, lectorul este familiarizat cu specificul zonei, deci, implicit, cu problematica romanului: creasta Corabia „pare să fi țâșnit deodată din pământ, de semeată ce putea fi pentru cât aur ținea în măruntaie, aieptându-se să străpungă cerul, dar a rămas așa încremenită, pesemne prinsă de blestemul înfricoșat pentru cutezanța ei nesăbuită.” Minele care vor deveni toposuri importante sunt: „Baia domnilor” („S. Petrus et Paulus”), „La liliaci”, „Ieruga, cea sfredelită încă de romani”, „Baia cea de apă”, „Baia de la vârv”, Țâmpaurul, Hărmănia, Pureca, „Baia de la Vârtoș”, Siperi, Mocși, Hanzi. Zona este străbătută de „drumuri de care și de cărări încrucișate pe care e mânăta piatra la șteampurile de

sapte «meserņițe» (măcelării) și patru prvălii de coloniale (băcăni) pentru traiul bun al buciumanilor.” *Apud*. Nicolae Danciu, *Amintiri despre Ovidiu Bîrlea*, în „Discobolul”, serie nouă, nr. 121-122-123 (126-127-128)/ian.-febr.-mart. 2008, p. 221-225.

pe firul văii”, „ori pe unde ai umbla, e plin de aur [...]. Băieșii dau mereu peste mâncături de bătrâni, galerii părăsite și surpate, ori gropi în care s-a strâns apă verzuie, cu pete grase”. Generalizări de tipul „uneori, pe sute de metri vâna nu dă nimic, decât haldină, adică sterilul ce se aruncă la gura băii pe așa-numita pustă, alteori norocul te duce să tai în aur ca în mămăligă, mai cu seamă la împunsuri, acolo unde se întâlnesc filioanele” fac parte din elementele care construiesc atmosfera, deschizând justificarea către un anume vocabular specific zonei. Autorul provoacă prin utilizarea termenilor „tehnici” pe care, uneori, îi explică, însă alteori ține de intuiția cititorului să-și ofere explicația, ajutat de context: forma de organizare e „târșejia”, „cum numeau ei asocierea pentru exploatarea unei mine”, în fața șteampurilor „era pchișoiaia, o groapă căptușită cu scânduri”, „galeria – știolna, cum îi ziceau băieșii”, „meșterul acela le-a făcut câteva honturi, adică niște lăzi pe roți de lemn, pe care le împingeau răznarii de la ort până la pustă, unde le deșertau prin răsturnare”, „cealaltă piatră dădea de asemenea mult aur, cam zece kilograme la tona de piatră, adică «hontu și fontu», după vorba buciumanilor” etc. Detaliul lexical incitant ține de o serie de *unelte și proceduri specifice ocupației*: „În marginea iazului ședea pe un boc de lemn Cula Șteartului, cu șaitrocul în mâini, pe care îl legăna ușor, adică *felezuia* alesătura, cu ochii țintă la turbureala din el. Era un fel de troc de lemn anume făcut, la buză larg și teșit, iar la celălalt capăt îngust și înalt. După câteva clătănări în rotocoale mici, Culă apleca puțin șaitrocul, și apa întulburată se prelingea în șuvițe mai subțiri ca foaia de hârtie, ducând cu sine nisipul, mult mai ușor ca aurul ce trebuia să rămână pe fundul șaitrocului”. Romancierul alcătuiește un adevărat inventar de termeni tehnici: „*hurcă*, o cutie lunguiață din lemn, cu scândura deasupra găurită pentru a lăsa loc apei”, „cu un *dârg* întindea nisipul”, „scuturăm peticele de lână în *jomp*”, „*tisiguri*”, „*fistău*” („ciocanul cel mare de spart bolovani”), „*crambul* băii”, „*râznă*”, „trase *fotraga* din marginea știolnei [...] era un buștean de fag, scobit deasupra ca o troacă, iar dedesubt netezit cu barda și rindeaua pentru a aluneca mai ușor [...] cu el se scotea piatra prin știolnele strâmte și scunde, unde omul nu putea merge în picioare”, „*fuituitorul*, un tub de fier cât un sfredel de lung, dar teșit pe o parte până la jumătate, anume croit pentru îndesarea umpluturii de pământ peste pulbere”, „*tăplău*”, „*știufă*”, „*chinisău*”, „*canceu*”, „unelte de spălat la *hârloste*” etc. Există și alte ocupații, desigur: în roman mai apar „ciubărari cu căruțele lor cu coviltire alburii sunând din roate cu pârâituri rotunde de vas înfundat”.

Personajele sunt îmbogățite cu gesturi specifice: „își răsuci o țigară pe care o aprinse cu amnarul”, „să se spele pe mâini și pe obraz cu apa slobozită din gură în pumni, cum era obiceiul din bătrâni”. Câteva obiceiuri care țin de *gestică* sau unele *ritualuri* zilnice au aceeași importanță în configurarea tipului uman: Cula și Țupu „se ridicară amândoi pentru rugăciune și după ce își făcură cruce, șoptind cuvintele, se așezară din nou”, Mionuț „se opri dintr-o dată și, fără să mai aleagă locul, se lăsă în genunchi pe o traversă, se descoperi și, cu mâinile împreunate, începu să rostească rugăciunea băieșilor la intrarea în mină. Ochii priveau țintă în golul negru, în vreme ce buzele șușoteau rar și apăsat vorbele fierbinți ale rugăciunii. [...] La sfârșit, își făcu o cruce adâncă, cu capul plecat și cu palma dreaptă apăsată pe piept în semn de bună primire a rugii”.

Mentalitatea tradițională își alimentează rezistența la nou și, implicit, puterea de autoconservare, prin concepții mitice presărate cu *elemente de legendă*, care activează mituri ale originilor, făcând astfel apel la un alt nivel al apartenenței identitare: muntele Nigârleasa „trebuie să fie vreo rămășiță din movila aceea uriașă din care ziditorul a plămădit lumea. Cât a prisosit, a fost netezit frumos și rotunjit spre vârf, ca să poată sta așa, mărturie pe vecie. [...] Cine știe, poate în vremile vechi, o mână de uriaș a tot netezit, jucându-se așa în lutul moale: cu degetul cel mare a săpat ogașia prin care curge acum Valea Nigârlesii, în vreme ce palma îndulcea clinurile povârnișurilor de sub Nigârleasa și Citera”. Muntele sacru ai zonei este firesc să fie populat sau aflat sub semnul unei zeități aparținând pantheonului local, ca în mai toate mitologiile („Munții mirifici (Godeanul, Retezatul, Muntele Găina, Pietrele Doamnei, Ceahlăul, Bucegii și Parângul) erau adesea considerați reședințe ale unor făpturi mitice (demoni, semidivinități, divinități și eroi)” (Vulcănescu 1987: 446).

O pagină memorabilă, povestire în povestire, veritabil document dialectal, este *o legendă despre Vâlva băii*⁶, spusă de Chiva Cutii:

„așa am auzit din bătrâni de unu, Șandruțu Oiții [...], iar zice că era fecior frumos și harnic, nu-l tăia nime pe Buciume. Și spun de el c-o dat iar așa de aur mult, unde băia el, ieșea aurul ca piatra din pământ, auzi, numai bolfi curați de aur. Da' densurat nici gând, măcar că mureau fetele după el, nici nu le băga în samă. Și-odată la beute, vezi așa cum apucă băieșii câteodată, s-o-mbetat, bag-sama, și s-o nimerit unu care l-o știut trage de limbă. Acela l-o ntrebat că de ce nu se-nsoară, că iacă-i trece vremea, și-așa, și el o spus că nu se-nsoară-n veci, lui nu-i trebuie muiere că are pe cine să iubească. Și din vorbă în vorbă s-o scăpat, tu, draga mea, și-o spus că pe el îl drăgostește Vâlva băii, și-o zâs că dulceața de la ea plătește cât nu-i el vrednic. Și-o povestit el, vezi așa-n beție, cum aștepta la ort acolo unde lucra el singur [...], și când o vedea numai⁷ i se muiau picioarele de frumoasă și scumpă ce era, nu mai putea scoate din gură nici o vorbă legănată! Și ea, hoța, își așternea părul pe pământ – zice că avea un păr lung până-n pământ, galben și moale ca mătasa! – și-l lua în brațe pe așternutul acela și-l drăgostea. Și zice că el se punea pe plâns și plângea ca un copil mic, de nu se mai putea opri. Și ea îl întreba ce bai are de plânge așa tare, el zicea că plânge pentru că atâta i[-i] de bine, de nu se mai poate pe lumea asta! Și-atunci, hoța de ea, zice că mai tare-l strângea în brațe, și-l săruta, și râdea de cum plângea el, și zice că din ce-l strângea mai tare în brațe și-l săruta, din ce și el se văieta mai tare! Așa dragoste ba să mai vezi! De băit, băia iacă samă de nimic, că Vâlva-i aducea aurul gata. Și dacă s-o scăpat și-o povestit către acela, l-or găsit la două-trei zile zvârlit acolo în ort, mort și cu ochii scoși. Vezi că n-o fost iertat că se-ntâlnește cu ea⁷.

⁶ În *Mică enciclopedie a poveștilor românești*, Ovidiu Bîrlea alcătuiește o mică sinteză a credințelor și superstițiilor despre această divinitate specifică zonelor miniere, pe baza informațiilor culese din legende și basme (Bîrlea 1976: 436-437). În *Panteonul românesc. Dicționar*, Ion Ghinoiu precizează: „zeiță telurică, prototip al zeiței mamă, care însumează atribuțiile mai multor reprezentări mitice feminine din panteonul românesc. În unele legende și credințe, Vâlva a fost înlocuită cu Varvara, patroana minerilor, celebrată pe 4 decembrie. Ca duh al Pământului, este prezentă pretutindeni, în tot și în toate etc.” (Ghinoiu 2001: 206).

⁷ Varietatea și complexitatea superstițiilor despre *Vâlva văilor* este evidențiată și de volumul *Cartea vânelor. Legende din Apusenii*, din care reproducem un scurt exemplu: „Era odată un om sărac. Când a mers supărat în baie, i-a ieșit Vâlva Băii îmbrăcată în alb și i-a zis ca să nu mai fie supărat, că îl duce într-un loc bun. L-a dus într-un loc necunoscut unde era mult aur și i-a zis să ia aur cât poate să

Aceeași mentalitate vehiculează, desigur, *credițe și superstiții* pe care majoritatea personajelor le poartă prin roman: „din bătrâni auzise că aurul ar fi ochiul dracului, de aceea umblă oamenii nebuni după el, iar când îl zăresc nu se mai satură, și unii chiar se îmbolnăvesc rău, de tresar noaptea speriați. Zice că atunci l-ar vedea pe diavol rânjindu-se la ei și râzând de spaima lor. Băieșii mai bătrâni cu care vorbise nu se temeau de aur, dimpotrivă, se înveseleau când dădeau peste el, iar unii chiar spuneau că nu cunoscuseră bucurie mai mare. Vorba venea că aceștia ar fi legați pe aur și de aceea nu mai puteau avea alte bucurii. Se mai zicea că fiecare baie de aur ar avea o vâlvă⁸ care singură dă aurul după cum îi place de băieșul din ort, dar despre ea nu e bine nici cu gândul să o pomenești, decum să vorbești”, „din bătrâni, aici se măsoară șutul cu cât ține o lumânare de seu, deci cam patru ore”, „își aduse aminte de vorbele bătrânilor că nu e bine să sudui pe baie, oricâtă năpastă ar da peste tine”. De altfel, ocupația specifică zonei generează și justifică o mitologie specifică, complementară mitologiei ocupațiilor. Secvențe similare se regăsesc la Ion Agârbiceanu, în proze ca *Vâlva băilor* sau *Duhul băilor* (Agârbiceanu 1986: 213-222, 242-250).

Exemple de *material folcloric local* apar în texte aparținând folclorului copiilor („ – Măi Conac,/ pui de drac!/ Ține mânzu, vinde iapa!”, „râs cu plâns, balegă de mânz”), strigături la cârciumă și la joc („Nime nu ști trăgăna/ Ca hoțu și ca curva”, „Când mă taie dor de bani/ Trec dealu la Buciumani”, „Hop, țup-țup, să mă scutur/ Să-mi sară dracii din c...”), proverbe și zicători („se pricepea cum trebuie strâns banul cu trei noduri”, „dacă mulgi din mai multe țate, îți vine lapte mai mult”,

ducă la bancă. I-a mai spus că să-l vândă și apoi să vină să împartă banii. Omul a luat aur cât a putut duce, l-a vândut și a împărțit banii în două. Oricum a făcut, un ban nu-l putea nicicum împărți în două. Atunci el s-a gândit că mai bine să-l ducă la Vâlva Băii. Vâlva Băii l-a întâmpinat sub formă de bătrân și l-a dus în alt loc, într-o galerie necunoscută ce avea la mijloc un vârtej peste care era o punte. La capătul punții l-a pus să numere banii. Când i-a spus omul că leul care era în plus l-a adus cu el, Vâlva i-a zis: - Dacă nu-mi aduceai leul și nu împărțeau pe dreptate, te aruncam în vârtej, dar așa, dacă ai fost cinstit, fie și banii aștia ai tăi.” (Ioniță 1982: 52-53).

⁸ Importanța unei divinități ca *Vâlva băilor*, care guvernează în totalitate mentalitatea locală, este subliniată și de Romulus Vulcănescu, care sesizează o serie de „semantisme inedite” în configurarea unei rețele mitologice autohtone, fiind de părere că „există o categorie de semidivinități reprezentate de făpturi mitice tinere sau bătrâne care nu sunt provenite din divinizarea străbunilor gentilici, ci dintr-un alt strat al credințelor, datinilor și tradițiilor mitice, creat de alte nevoi spirituale. Semidivinitățile la care ne referim posedă o biografie sofisticată și o putere mitică relativ cunoscută.” (Vulcănescu 1987: 335). La un alt capitol, vorbind despre *Zănele minelor. Legende*, autorul specifică: „Dintre personajele mitice pe care minerii le-au consemnat în datinile lor, astăzi aproape dispărute, cele mai importante sunt *Vâlvele băii*, în Carpații Occidentali, *Zănele minei* sau *Știmele băii* în Carpații Meridionale și *Duhurile minei* în Carpații Orientali. *Vâlva băii* este un spirit protector al băilor (minelor) și uneori chiar al minerilor (băieșilor). Înfașurarea ei generală, albă sau neagră, închipuie o femeie când tânără, când bătrână, care toarce mergând. Culoarea simbolizează caracterul ei, bun sau rău. De *Vâlva albă* minerilor nu le era frică, dacă nu o criticau pe ea sau mina pe care Vâlva o avea în grijă, dacă erau omenoși. De *Vâlva neagră* minerii se temeau. Nu umblau la miezul nopții pe cărările pe unde trecea regulat, ca să nu o turbure din mers și să-i pocească. [...] În concepția băieșilor din Munții Apuseni existau atâtea *Vâlve* câte băi în funcție sau părăsite se cunoșteau. Numai că la unele băi Vâlvele erau predominant bune, la altele erau predominant rele. Și unele și altele cereau să fie ascultate, respectate, cinstite cu ofrande și uneori cu sacrificii, dintre care unele chiar umane. Oamenii le neutralizau firea demonică purtând talismane la piept sau atârând în mină însemne apotropaice și icoane” (Vulcănescu 1987: 566-567).

„unde-i multă bogăție, este și multă sărăcie! Una fără alta nu se poate, ca grâul fără tăciune și bradul fără rășină!”, „fiecare își așterne cum îi place”) sau în fireștile elemente de *calendar popular* („să-i grijească de vaci până la Sâmedru, când hotarul devenea iar slobod”, „să ți-o gat [cămașa] acum pe Ispas”, „să fie pe prânzul bun”, „de când dăduse a vorbi neîmpiedicat”).

La fiecare rând aproape, romanul aruncă în joc un *lexic regional-arhaic* care l-ar face invidios sau i-ar oferi material de studiu oricărui cercetător al limbii: „calul ... *smăcea* căpăstrul”, „se cam întârziase cu *însămatul* de drum”, „băile de aur începuseră a se *îmbuni*”, „pădurea se *gătă*”, „poiană numai *șovar*”, „*ciuha* despărțitoare”, „coastă *priporoasă*”, „la lumina înecăcioasă a *șteartului* cu *său*”, „drum *țarcuit* de două garduri de lațuri”, „apa ... *șopocăia*”, „fața cam *bărnace* și împlinită”, „ar fi aur pe toți *bolhii*”, „*fișaguri* cu pulbere pentru pușcăturile din săptămâna ce vine, mai ales la *ortul* cel nou, unde *băia* Mionuț”, „*foieșul* de ploaie”, „*gomonul* pruncilor”, „*scomârlele* dracului”, „nu mi-i frică de *râncotele* tale”, „*citea slovenind*”, „un pahar de vinars și-o *paclă* de tăbac”, „un fum înecăcios ce trăgea a *băgău*”, „prinde grofu-a mă *teremetui* pe ungurește”, „asta fu *oablă*”, „am *spesat* mult până am îndreptat baia”, „suind *vintriș*”, „să nu alunec pe unde era mai *costos*”, „se *aiptă* a doua oară”, „*vârful* *teomp*”, „s-ar putea *chilăvi* să rămână neom”, „nici cănele nu te mai cunoaște în *potrozul* de acuma”, „am fost prea *porav* pe lucru”, „să rămâneți cu buzele *drâmboiate*”, calul se cere „la *cortel*”, vaca se arată „tare *mărsăoasă*”, câinele „*țâtoaie* la biata mătă”, „un *mucore* și jumătate”, „tot una mă *bulguie* de cap să-i fac *cocoroadă*”, „să târguiască mai multe de la *bulciu*”, „*forostuindu-și* căruțele”, „viiturile au sfredelit *știurțurile* de pe pusta băilor”, „*jigodalm*”, „a *râscări*” etc.

Expresii frazeologice dintre cele mai plastice se constituie în *elemente lexicale de culoare locală*, dăătoare de oralitate, ca la Creangă („drac să bage în voi amândoi”, „mă șurlui Ievuța de numa-numa!”, „mânca-te-ar altă ceea”, „nu te pune-n poară cu mine”, „lasă că-ți dau eu foroame, îmboțitul ce ești tu!”, „du-te iute [...], da’ nu zăbăji, că prea mă taie arsura, vrăvui-o-ar!”, „dracu te mai gugule”, „dracu te coacă-n spuza lui, dudulană ce ești”, „uște-l focu lui” etc.). Expimarea licențioasă se compune din „vorbe băloase, groase”, „buruieniș”, „cuvinte unsuroase”. Cineva rostește o amenințare către copiii care fac gălăgie („Stați numa că pun eu mâna pe voi, mâncu-i comându’ cui vă ține!”), altcineva se ceartă cu iapa („– Țu, că tocma acum te-o ajuns să te vremești, nu putuși până pipași legată de salcă, dracu puie-n tine!”, „îți dau una cu băta de-ți pute-a mort!”, „fete dracu-n năravu tău să fete”), iar un schimb obișnuit de replici între soț și soție poartă aceeași amprentă („– Tu dacă nu te ocoșești cu vorba, de bună samă crepi!; – Nu-i modru-ți vine călcătură!; – Nu știu zoiu la care din noi”), chiar dacă din loc în loc se reiterează supremația bărbatului („Doară eu port colopu’ pân-acum!”).

Desigur, nu lipsește *exprimarea gnomică*, având de cele mai multe ori țintă precisă la același specific zonal: „Bogăția ține puțin, iar sărăcia e lungă, pentru că aurul vine mai mult la noroc”, „Greu-i pe lumea asta când îți bagă alții-n blid!”, „[Aurul] nu scapă așa iute printre degete ca banul care, cum vine, așa se și duce” etc.

Oferta romanului este foarte generoasă. Din fiecare pagină ar fi ceva de extras, ceva de reținut sau de subliniat. Scriitorul stăpânește foarte bine tehnica detaliului și reușește absolut natural să individualizeze fiecare personaj prin vorbire, atitudine,

gesturi. La final, impresia generală este aceea a firescului: la tot pasul, scriitorul nu uită să-și ia de mână cititorul și să-l inițieze în această lume pe care a cunoscut-o până în cele mai fine nuanțe. Gestul de reverență față de ținutul natal conturează un întreg imaginar mitic al originilor. Lumea aceasta încă există, aproape nealterată, și faptul că (încă) o (mai) recunoaștem, citind astăzi cartea, îi certifică existența. Ovidiu Bîrlea își găsește locul, cu acest roman, în rândul prozatorilor ardeleni, și dacă, în enumerări didactice, nu regăsim numele său alături de nume ca Ioan Slavici, Ion Agârbiceanu (desigur, *Arhanghelii* și unele proze scurte reprezintă un reper), Al. Ciura, Liviu Rebreanu sau Pavel Dan, este pentru că *folcloristul Ovidiu Bîrlea* a fost mai puternic decât *romancierul Ovidiu Bîrlea*.

Bibliografie

- Agârbiceanu 1986: Ion Agârbiceanu, *Povestiri*, ediție îngrijită de G. Pienescu, [București], Editura Cartea Românească.
- Bîrlea 1976: Ovidiu Bîrlea, *Mică enciclopedie a poveștilor românești*, București, Editura științifică și enciclopedică.
- Bîrlea 1979: Ovidiu Bîrlea, *Șteampuri fără apă*, roman, [București], Editura Cartea Românească.
- Datcu 1998: Iordan Datcu, *Dicționarul etnologilor români*, vol. I, București, Editura Saeculum I.O.
- Ghinoiu 2001: Ion Ghinoiu, *Panteonul românesc. Dicționar*, București, Editura Enciclopedică.
- Ioniță 1982: Maria Ioniță, *Cartea vâlvelor. Legende din Apuseni*, cu un cuvânt introductiv de Ion Șeuleanu, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
- Macaveiu 2003: Voicu Ioan Macaveiu, *Aurarii din Buciumănimea Apusenilor în literatură*, Alba Iulia, Editura Altip.
- Vulcănescu 1987: Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, [București], Editura Academiei RSR.

Ovidiu Bîrlea's "Heritage" in a Museum-Novel

The novel *Șteampuri fără apă* belongs to an exceptional folklorist, and it was written with the instruments of a person who had been born in a region so complex from the folkloric point of view, who collected, systematized and interpreted the folkloric material, elaborated a methodology of folkloric scientific research, consequently, with the instruments of a specialist. The book is an ethno-folkloric monograph, but also has the characteristics of a historical novel. A "clever" student could undertake valuable "terrain research" only by simply taking this book from the bookshelf: within an arm's length there is a whole world, depicted in detail. As didactic device, the novel could also be used in dialectology, linguistics, history, stylistics, ethnology-ethnography-anthropology, history of arts and mentalities, sociology, but especially in folklore. The interdisciplinary offer of the novel represents a symbol and an emblem of the unaltered Transylvanian essences.

Ovidiu Bîrlea finds his place with this novel among the Transylvanian prose writers, and, if we do not find his name on didactic lists near that of Ioan Slavici, Ion Agârbiceanu, Al. Ciura, Liviu Rebreanu or Pavel Dan it is so because *the folklorist Ovidiu Bîrlea* was stronger than *the novelist Ovidiu Bîrlea*.

At the same time, we intend to give shape, though the text/images, to the present situation of the folkloric "inheritance" preserved in the novel.

Alba-Iulia, România